

Vesna Pešić

CIVILNO DRUŠTVO I PACIFIKACIJA UNUTRAŠNJIH ODNOSA

1. Polazni stavovi o civilnom društvu

Polazim od stava da je civilno društvo ekskluzivni aspekt *modernog društva* nastalog na Zapadu. Ovo znači da se civilno društvo ne može definisati kao „sektor“ nezavisan od tipa državne organizacije, načina privredjivanja, društvene strukture, normativnog poretka, vrednosnih orijentacija i položaja individue. Reč je, dakle, o istorijski nastalom i „lokalizovanom“ *globalnom društvu*, za koje je karakterističan specifičan tip tenzične integracije pojedinaca, grupa i institucija u *društveni sistem*. Uzajamna zavisnost i napetost struktura, organizovanih „nacionalnom državom“, predstavljaju ključne momente konstituisanja modernog društva kao *sistema odnosa*, ili onog entiteta koji sociolozi nazivaju „društvo“ i određuju ga kao osnovni predmet nauke kojom se bave. U ovom smislu je i sociologija proizvod modernog, odnosno civilnog društva, što se lako može ustanoviti pregledom osnovnih teorijskih pravaca.¹

Pristup koji civilno društvo određuje u vremenu i prostoru, kao lokalizovane „socijalne prakse“, izostrava naše interesovanje za *kontekstualno* raspravljanje o strukturnim svojstvima civilnog društva. Sve su, međutim, rasprostranjenija gledišta u nas da se civilno društvo može odrediti kao „sektor“ samostalnih akcija građana, odsečen od tipa vlasti, društvene strukture i ekonomije, i zapakovan za „izvoz“ u socijalističke zemlje na margini evropske civilizacije. Na teorijsku neosnovanost ovakvih stanovišta s pravom su upozorili neki autori: „Ako je ono (civilno društvo) nerazmrsivo povezano sa javljanjem i konsolidovanjem kapitalizma, buržoaske civilizacije i liberalne demokratije, čovek se pita u kom smislu neki kritičari uopšte mogu početi da govore o socijalističkom civilnom društvu. Da li to treba da znači da oni smatraju da je liberalna distinkcija između privatnog i javnog, kao atribut buržoaskog društva, vredna da bude sačuvana u socijalizmu? Ili, pošto bi takvo gledište bilo inkompatibilno sa socijalističkom koncepcijom budućnosti, da li se, u stvari, suočavamo sa još jednom nastupajućom interpretacijom tog fenomena?“²

Ako se koncept civilnog društva posmatra kontekstualno i dinamično, a to znači da se njegovo osnovno značenje rezerviša za period 19. veka kada je ono bilo u zenitu, onda je „vizija civilnog društva isto toliko nespojiva sa socijalizmom koliko i s orijentalnim despotijama, feudalizmom, ili bilo kojom formom nejednakosti i moći sličnog neprijateljstva prema liberalnoj demokratiji“.³ Civilno društvo u periodu u kome je liberalna buržoazija bila na vrhuncu (država blagostanja i korporacijska birokratija nisu bile strukturna svojstva) najbolje se može odrediti kao „istorijski razvijena sfera individualnih prava, sloboda i volitivnih asocijacija, čija je, politički neuznemiravana, uzajamna kompeticija u vodjenju privatnih poslova, interesa i namera, garantovana javnom institucijom koju zovemo država“.⁴ Svako zrelo civilno društvo ima pet osnovnih dimenzija: 1) *individualizam* je osnovna ontološka

pretpostavka liberalizma i jedinica društvenog života; 2) *privatnost* kao druga strana javnog podrazumeva vrlinu nemešanja u tuđi život, u uslovima koji definišu individualne slobode kao najviše dobro; 3) *tržište* je strukturno svojstvo i organizacioni princip civilnog društva, kao spontani, samoregulišući i anonimni proces bezbrojnih transakcija (ugovora) između slobodnih individua i njihovih asocijacija; 4) *pluralizam* u dva smisla: s jedne strane se odnosi na veliki broj društvenih grupa, asocijacija, zajednice i pojedince, čije su kompetencije autonomne i država ne sme u njih da se meša i proizvod su difuzije moći unutar društva; s druge strane, reč je o kulturi koja gaji slobodu izražavanja različitih ideja, verovanja i političkih koncepcija članova društva i; 5) *klase* kao bitni aspekt strukture civilnog društva, s obzirom da je liberalizam zasnovan na kompetitivnoj alokaciji sredstava, dobara i moći.⁵

Autor S. Giner koga smo opširno naveli smatra da je održavanje tenzije između privatnog i javnog, odnosno samog civilnog društva, zahtevalo neprekidno širenje kompetencija države i njenih intervencija u sve pore društvenog života; sveprisutni korporativizam koji uništava samostalno tkivo društvenog života, a zatim, iscrpljivanje fizičke sredine i vere u neprekidni progres, kao i razvoj tehnokulture, predstavljaju procese koji civilno društvo danas smeštaju u domen kulture i ideologije, proterujući ga iz interakcione sfere neposrednog društvenog života.

Interesantno je spomenuti još jedno gledište o tihom povlačenju civilnog društva koje navodi suprotne razloge od prethodnih. Grupa američkih istraživača tumači potiskivanje civilnog društva *rastućim individualizmom* koji baca u zaborav *republikansku tradiciju* kao američku „zajednicu sećanja“ („community of memory“).⁶ Pod republikanskom tradicijom autori podrazumevaju građanski humanizam nastao u ranom periodu moderne Evrope, bez koga se ne bi mogla konsolidovati zapadna demokratija. Ova tradicija je podržavala „građansku vrlinu“ kao motivacioni sklop akcionog objedinjavanja ličnog interesa pojedinca sa doprinosom javnom dobru i pravdi. Republikanska tradicija shvata civilno društvo kao *spojište privatnog i javnog*, što se najbolje može ilustrovati sledećom razlikom: danas pojedinac preuzima „posao“ („job“) a nekada je to bio „poziv“ („calling“) u kome je sadržan „civilni duh“ i briga za javne stvari. Američko civilno društvo je nagriženo preteranim individualizmom, povlačenjem u privatnu sferu, bilo da se individualizam ispoljava kao „utilitarni“ (orijentacija na lični interes u sticanju bogatstva i moći) ili „ekspresivni“ (orijentacija na psihijatrijsku terapeutsku kulturu). Autori smatraju da je za novije vreme karakterističan ekspresivni (narcisoidni) individualizam⁷ koji rasteže zajednicu u enklave stilova života.

Ako se civilno društvo odredi kao spojište privatnog i javnog, to znači da ono obuhvata globalni prostor akcije (ekonomiju, zajednicu, politiku, kulturu), pa su, konzekventno tome, sve redukcionističke teorije neprikladne za analizu civilnog društva. Tako je, na primer, Marxova teorija samo delimično prikladna, zato što je redukcionistička. Naime, Marx određuje civilno društvo kao prostor nabijen klasnim konfliktom, kontradikcijom između privatnog prisvajanja i „socijalizovane proizvodnje“, tržišnom konkurencijom i alijenacijom, a javnu sferu, građanske slobode i prava smatra „epifenomenom“ klasne strukture, dakle, kao „licemerstvo“ buržoazije kojim prikriva kapitalističku eksploataciju. Marxova teorija je potcenila druge momente moći u konstituisanju modernog društva, pre svega razvoj i uticaj moderne nacionalne države,⁸ pa javna sfera izgleda samo kao produžetak privatne. U ovom aspektu Marxova koncepcija modernog društva znatno odstupa od Hegelove, doduše ne u pogledu sadržaja civilnog društva kao privatne sfere, nego u karakteru distinkcije između privatnog i javnog. Za Hegela, država omogućuje civilizovan život društva, pripisujući joj principe racionalnosti, univerzalnosti i objektivnosti koji, istovremeno, prevazilaze i štite individualizam i partikularne orijentacije u civilnom društvu.

S druge strane, teoretičari koji se oslanjaju na široko shvaćenu liberalnu tradiciju, ignorišu klasni konflikt i prirodu društvene strukture modernog društva, izvodeći osnovna svojstva civilnog društva iz nastanka i konsolidacije *političke zajednice*, te jednakosti prava i sloboda građana. Tipičan savremeni primer ovakvog pristupa je istraživanje R. Bendixa o nastanku moderne države kao političke zajednice; pri tom, on ovaj fenomen izvodi isključivo u kontrastu prema arbitrarnoj moći srednjovekovnih vladara, a da nastanku kapitalizma i nove klasne strukture ne pridaje nikakav značaj.⁹ U okviru iste tradicije, samo s naglaskom na ekonomski liberalizam, suština civilnog društva se smešta u samoregulišući, od države nesmetani, tržišni mehanizam slobodne konkurencije i bezbrojnih ugovora koji samostalno povezuju sve članove društva. Novija verzija ove zamisli, prenesena u sociološku teoriju o društvu, dakle, kao pokušaj izvodjenja celokupnog socijalnog poretka modernog društva, najbolje je reprezentovana „teorijom razmene“ američkih sociologa P. Blau-a i G. Homansa.¹⁰

Treće gledište, koje zastupa T. Parsons, imalo je daleko veći uticaj na sociološko određene civilnog društva, pogotovu što je reč o pokušaju izgradnje sintetičke teorije o modernom društvu. Iako Parsons ne koristi izraz „civilno društvo“, nego raspravlja o modernom društvu, ima dovoljno razloga da se tvori, da njegov socijalni podsistem, koji još naziva „societalnom zajednicom“ i pripisuje mu integrativnu funkciju, predstavlja sferu „civilnog društva“. Parsons određuje pluralizaciju uloga, odnosno *proces diferencijacije* („podela strukturnih jedinica na veći broj čije su kompetencije i funkcije za održavanje sistema različite“) kao onaj proces koji proizvodi moderno društvo i otvara *problem integracije* koji on definiše kao pitanje „regulacije lojalnosti“. Prirodu integracije modernog društva Parsons određuje pod dominantnim uticajem etičkog supstancijalizma E. Durkheima. „Societalna zajednica“ je, da citiramo Parsonsa, „izraz koji se odnosi na aspekt celog društva kao sistema, koji formira *Gemeinschaft* i fokus solidarnosti ili uzajamne lojalnosti članova i koji stvara konsensualnu osnovu politike“.¹¹ Parsons smatra da je primarna funkcija „tog integrativnog sistema da definiše obaveze lojalnosti prema društvenom kolektivitetu, kako za ukupno članstvo tako i za različite kategorije izdiferenciranih statusa i uloga. Tako je, na primer, u većini modernih društava spremnost da se služi vojska test lojalnosti za muškarce ali ne i za žene. Lojalnost je spremnost da se odgovori na dobro ‚obrazložene‘ zahteve u ime kolektiva ili ‚javnog‘ interesa ili potrebe“.¹²

Kao što se može videti, Parsons integrativnu funkciju modernog društva, izdiferenciranog u bezbroj podkolektiviteta, statusa i uloga, pripisuje normativnom podsistemu, jer ovaj definiše „uzajamne lojalnosti“ članova društva jednih prema drugima i prema zajednici. Ali, normativan sistem može biti efikasan samo ako iza njega stoje „vrednosna opredeljenja“.¹³ Parsons naglašava da je pojačana diferencija struktura praćena procesima inkluzije (širenje normativne regulacije) i generalizacije (univerzalizacije) vrednosnog sistema, kako bi mogle biti pokrivene raznovrsne situacije u kojima se akcija strukturira. Za razvoj modernog društva Parsons pridaje veliki značaj pojavi protestantizma i raspadu Svetog rimskog carstva, jer je tada došlo do razdvajanja kulturnog od socijalnog podsistema, odnosno religiozna pripadnost je prestala da bude uslov članstva u zajednici.

Metodi integracije za ovog se teoretičara ne svode samo na vrednosno-normativni kompleks, već tu ubraja, sem pravnog sistema, još i način konstituisanja članstva societalne zajednice, tržišni sistem privredjivanja i asociativnu strukturu organizacija, gde spada i razgraničenje između societalne zajednice i državnog aparata. Naime, potpuno strukturno formiranje societalne zajednice bilo je moguće tek kada su državni organi postali izborni i njoj odgovorni.

Iako bi bilo teško Parsonsa optužiti za redukcionizam, njegova teorija modernog društva pati od sistematskog zanemarivanja *dominacije* kao faktora integracije. On

alokativnu ekonomsku moć zamenjuje funkcionalno opravdanim nejednakostima (npr. raspodela dobara prema različitom značaju društvenih uloga, princip efikasne tj. hijerarhijske organizacije i efikasna alokacija resursa), a političku moć određuje kao transformativnu, previdajući njeno drugo svojstvo: represiju.¹⁴ On je pre naglasio jednu, doduše veoma bitnu, karakteristiku modernog društva – porast kooperativnih svojstava strukture, ali je zanemario unutrašnju asimetričnost kooperativnih odnosa u pogledu količine moći s kojom akteri raspolažu.

2. Pacifikovana moć i marginalizovanje sile: pretpostavke civilnog društva

Ova kratka rasprava o Parsonsovoj teoriji omogućava mi da postavim svoju drugu tezu: za moderno ili civilno društvo karakteristična je *sistemska kontradikcija* koja se može izraziti kao *kooperativna dominacija*. Pod izrazom „kontradikcija“ podrazumevam značenje koje mu je dao A. Giddens: to je „postojanje dva principa unutar društvenog sistema, pri čemu oba zavise jedan od drugog ali se istovremeno negiraju. Ovaj pojam implicira da su društveni totaliteti *strukturisani u kontradikciji*, što znači stapanje i isključivanje suprotnosti. Drugim rečima, delovanje jednog strukturnog principa u reprodukciji društvenih sistema pretpostavlja delovanje drugog koji teži da ga dezavuiše“.¹⁵

Za razliku od svih tipova društva, uključujući i socijalistički, moderno društvo je nastalo porastom stepena *recipročne potrebitosti* (zavisnosti) između osnovnih društvenih grupa i između sektora aktivnosti; ali, kada raste stepen uzajamne zavisnosti, taj proces nužno proizvodi i svoju drugu stranu – relativnu autonomiju: svaki deo raspolaže resursima da ograniči „spoljašnji“ pritisak, da mu „odgovori“ i time ga potencijalno transformiše. Rast uzajamne zavisnosti nužno implicira rast uzajamnog priznavanja autonomije. Zato je moderno društvo *sistem* u pravom smislu te reči. Asimetrični odnosi moći, nataloženi u ekonomskoj sferi, ne isključuju reciprocitet; oni se u globalni prostor transponuju mehanizmom zavisnosti i autonomije koji im nameće granice. Koliko god da kapitalistička klasa koncentriše ekonomsku moć, radna snaga nije bez mogućnosti da joj odgovori zato što (a) postoji visok stepen zavisnosti između rada i kapitala i (b) što su obe strane, kao činioci proizvodnje, i delovi istog podsistema, slobodne od spoljašnje sile, pre svega države kao nosioca monopola nad sredstvima fizičke sile. Sposobnost modernog društva da ograničava moć, iako je ne ukida, proizvodi civilno društvo koje, sada, treba shvatiti bukvalno: to je društvo u kome je marginalizovano korišćenje *uniforme* kako u odnosima između članova društva (pojedinaca, klasa, lokalnih jedinica, etničkih, rasnih i religioznih grupacija) tako i između članova društva i države. Ovo svojstvo modernog društva koje su istakli još Hobbes i Lock, nazivam „pacifikacijom unutrašnjih društvenih odnosa“.¹⁶

Marginalizovanje nasilja u funkcionisanju društva ne odnosi se samo na „pacifikovanje“ države, već i na sve sektore društvenog života. To što ću se u nastavku teksta koncentrisati na neke druge aspekte društvenog života, ne znači da potcenjujem značaj razvoja moderne države i „racionalnog prava“, da upotrebim ovaj Weberov izraz, za „pacifikaciju“ unutrašnjih društvenih odnosa. Dovoljno je samo da podsetim na to, da diferenciranje „societalne zajednice“ od države predstavlja recipročan odnos, kojim se, istovremeno, razvija država („government“) kao strukturno nezavisna institucija od društva, zbog čega može da polaže pravo da je reprezentant društva kao celine. Ovo joj omogućava da mobilise društvene resurse, da udje u svakodnevni život svojih građana i, na osnovu velikog broja informacija o njima, osigura efikasan *nadzor* bez upotrebe sile. U poredjenju sa srednjim vekom, nadzor je ključni momenat koji, kako tvrdi Foucault, pokazuje izmenjeni karakter državne vlasti.¹⁷ S ovim u vezi stoji neobično važna deferencijacija „uniforme“ na vojnu, čija funkcija se usmerava prema spolja, i policijsku, čija funkcija je održavanje poretka i zaštite građana unutar društva. Marginalizovanje sile je tesno povezano,

kako tvrdi Giddens, sa pojavom koncepta „*devijacije*“, zbog njegove uloge u strogom razdvajanju „zdravlja“ od „bolesti“, „kriminalnog“ od „poštenog“. Fizička prinuda, sprovedena u skladu sa zakonom, primenjuje se samo na kriminalce. Za „pacifikovanje“ unutrašnjih odnosa je zbog toga važno da kriminalitet bude određen što uže i preciznije, bez mogućnosti da obuhvati sferu mišljenja i političkih ubedjenja građana.¹⁸

Osnovni problem socijalističkog društva (mislim na „sovjetski tip društva“ u koji spadaju zemlje „realnog socijalizma“, uključujući i Jugoslaviju) jeste u tome što ono ne samo da nije uspelo da ukine moć kao prinudu, nego nije uspelo da formira društvo kao sistem uzajmne zavisnosti i ograničavanja moći, odnosno da pacifikuje unutrašnje društvene odnose. Ono se razlikuje od modernog društva upravo po povećanoj količini neposredne prinude¹⁹ i otvorenom nasilja, koju mora da koristi da bi se takav tip društva održao. Po našem mišljenju, ovo je ključna prepreka za formiranje civilnog društva u socijalizmu. Pri tom je važno naglasiti da pretnja fizičkog nasilja konstituiše sve aspekte društva, od kojih ćemo posebno analizirati sledeće: (1) način konstituisanja članstva u društvu, (2) osnove klasne strukture i (3) vreme kao dimenziju života pojedinca i društva.

(1) Način konstituisanja članstva

Polazim od Parsonsove definicije društva „kao tipa društvenog sistema koji karakteriše najviši nivo samodovoljnosti u odnosu na njegovu okolinu, uključujući i druge socijalne sisteme“.²⁰ Jedan od četiri elementa („funkcija“) samodovoljnosti društva odnosi se na povezivanje ličnosti tj. individualnih organizama koji žive na određenoj teritoriji u socijalni sistem.

Zona ukrštanja personalnog sa društvenim sistemom odnosi se na *status članstva* u „societalnoj zajednici“. Budući da se radi o teritorijalno omeđenom društvu, odnosno o suverenitetu države nad određenom teritorijom, osnovno pitanje se odnosi na način konstituisanja „societalne zajednice“ i njenog odnosa prema državi. U kontekstu rasprave o unutrašnjoj „pacifikaciji“ društva, može se pretpostaviti da tome doprinosi samo onaj način konstituisanja članstva koji obuhvata sve pojedince kao članove *jednakog statusa*, a to znači: (a) da svi pojedinci imaju jednaka prava i obaveze i (b) njihovi interesi, vrednosti, brige i problemi su tretirani sa jednakom pažnjom od strane države.²¹

Konstituisanje „societalne zajednice“ i njeno diferenciranje od države povezano je, bar kada je reč o zapadnim društvima, za nastanak *nacije*. Parsons izdvaja tri ključna aspekta u stvaranju modernih nacija. Prvi se odnosi na uspostavljanje kriterijuma za pripadnost naciji koji su „u kontrastu prema članstvu u „primordijalnim“ srodničko-etničkim i, često, religioznim grupacijama“.²² Osnovna promena ogleda se u tome što se članstvo u naciji uspostavlja na volitivnoj tj. asocijativnoj osnovi *nasuprot askriptivnim* („naslednim“) kriterijumima u koje spadaju etnička, rasna, pa i religiozna svojstva ljudi. Nacija se formirala kao pluralistička zajednica, u kojoj članstvo u etničkoj ili religioznoj grupi, ne uslovljava sve socijalne participacije individua.²³

Drugi aspekt u nastanku moderne nacije je njeno diferenciranje od države, mada ovo ne znači da zajednica i država nisu povezane. Reč je o „političkoj nezavisnosti societalne zajednice u tom smislu da ona nije pripisana ili data nijednom određenom državnom vodstvu“. Ovaj aspekt znači da moderna nacija ne može da se definiše bez pojma *opozicije*. Treći aspekt se odnosi na nov način integracije koji se sastoji u sintezi teritorije i statusa građanina. Parsons smatra da je optimalna baza konstituisanja članstva u zajednici, kako po obuhvatu populacije tako i s obzirom na uklanjanje unutrašnjih konflikata, ona koju T. H. Marshall naziva „status građanina“ („citizenship“) i obuhvata tri vrste prava: civilna, politička i socijalna. U civilna

prava Marshall ubraja pravo na zaštitu svojine, slobodu govora i savesti, okupljanja i udruživanja i jednakost pred zakonom. Nabrojana „civilna prava“ uspostavljaju ranije pomenuto *spojište* privatnog i javnog u kome se naseljava civilno društvo.

Socijalistička društva pate od hroničnog problema formiranja članstva zajednice. Ideja da osnova participacije u društvu ne budu „buržoaska prava“ nego učešće u procesu rada i ovlašćenja koja iz tog statusa proizilaze, ne može da izdefiniira societalnu zajednicu ni univerzalni prostor države. Prvi problem inkluzije celokupne populacije u zajednicu je *neizvršena ideološka pacifikacija*, kroz koju su zapadna društva prošla u procesu razdvajanja religije od države i uspostavljanjem „slobode savesti“. Trajni ideološki monopol države onemogućava da se konstituišu prava pojedinca u strogom smislu reči, kao prava „protiv države“; ovom značenju pretpostavljeno je drugo: pravo da se čini „prava stvar“ nasuprot rdjavoju.^{2,4} „Socijalistička država“ priznaje status učesnika u zajednici *selektivno*, na osnovu ideološko-političkih opredeljenja koja su „prava stvar“ za socijalizam. Zbog ovoga je članstvo u zajednici usko, kao neka vrsta privilegije za „prijatelje“ nasuprot „neprijateljima“ države („društva“).

Drugi problem je u tome što ovde društvo nije definisano kao skup individualnih aktera, čije interakcije proizvode kolektivitete, asocijacije i društvo u celini; pojedinac se podvodi pod apriorne tzv. „istorijske“ kolektivitete kao što su (radnička) klasa, etničke zajednice („nacije“) i lokalne zajednice („opštine“). Kao pripisano vodjstvo ovih, pojedincu nadređenih, kolektiviteta, država uspostavlja načelno nejednak tretman interesa i preferencija društvenih grupa i pojedinaca. U višenacionalnoj državi diskriminatorna inkluzija u društvo i tretman pojedinih društvenih grupa i pojedinaca podstiče etničke, religiozne i lokalne sukobe koji mogu eskalirati do obračunavanja ratom.

(2) Klasna struktura

Nijedno društvo koje klasnu strukturu (proizvodne odnose) formira u dva različita sektora, tako da je nadređena klasa u jednom a potčinjena u drugom sektoru, kao što je to bio slučaj sa pre-kapitalističkim a danas je sa socijalističkim društvima, ne može da tu strukturu održi bez spoljašnje sile. Srednjevekovnom seljaku nije bio „potreban“ vlastelin, pa se višak rada oduzimao često uz pomoć konjice. U kapitalističkim društvima su radna snaga i kapital faktori proizvodnje, bez kojih proces materijalne reprodukcije ne bi mogao da se održi. Medjutim, u socijalističkim zemljama faktor proizvodnje postaje *političar*, ali ne zato što joj je potreban, nego se nalazi na tom mestu zato što raspolaže sredstvima nasilja. Strukturna sličnost socijalističkih i pre-kapitalističkih društava potiče otuda što oba tipa nisu klasna već klasno podeljena.^{2,5} Razlika je značajna. Klasno društvo je ono u kome je eksploatacija *privatni odnos* zasnovan na ugovoru stranaka koje se susreću na tržištu i od kojih jedna raspolaže ekonomskom moći (kapitalom) a druga je slabija jer raspolaže samo radnom snagom. Moć kapitaliste je upravo u tome što je njegova moć „privatna stvar“. Za odredjenje klasnog društva je bitno (a) da su ekonomija i politika razdvojene sfere bar u meri koja omogućava tržišni mehanizam koji je nezavisan od kontrole države, i (b) ekonomska svojstva obe osnovne klase (svojina nad kapitalom i ekonomska nužda radnika da stupe u ugovorne odnose), pri čemu su obe lišene neposredne političke moći tj. sredstava nasilja. U klasno podeljenim društvima eksploatacija je spoljašnji odnos koji nasilno fuzioniše sferu ekonomije i politike, pa se klasna podela pokazuje kao *medjsektorska* i seče celo društvo, a tek je posredno grupna, zbog čega je ova zamućena i nedovoljno vidljiva. Kao primarnost neposredne spoljašnje podređenosti ekonomije politici, iza koje stoje sredstva nasilja, eksploatacija se javlja u formi *pljačke*, za razliku od klasnog društva u kome zavisi od proizvodnje „viška vrednosti“. Oba momenta – odvajanje eksploatacije od ekonomskog procesa i sekundarnost grupne dinamike čine klasno podeljena društva rezistentnim na društvene promene.

U socijalističkim društvima vladajuća klasa se utemeljuje u političkoj vlasti, odnosno raspolaganju sredstvima nasilja; ona nema nikakvu potrebu da pregovara sa potčinjenim klasama, što ove destruiše kao *grupe* i rastvara u „društvenu masu“. Ovaj poslednji momenat sprečava *artikulaciju* interesa u postojećim konfliktima koja bi razotkrila militarizovanu klasnu vladavinu. Zbog nepostojanja od države samostalne vertikalne strukture, svaki pojedinačni sukob je neprimereno oštar; jer, uopšte se i ne radi o sukobima između *društvenih* grupa nego sa državom. A i bezazleni sukob sa državom može biti krvav. Nema pacifikacije društvenih odnosa dok vladajuća klasa raspolaze sredstvima fizičke sile.

Ako je tačno da „slaba društva“ proizvode militarizovanu vladavinu, onda je tačno da ova posledica blokira društvenu strukturaciju i još više slabi društvo i njegove snage da „odgovori“ na spoljašnji pritisak. Ali ne samo zbog neposredne pretnje silom nego i zbog toga što ono ne živi samo sebe, nema samorefleksiju i iskustvo, pa ne zna da „odgovori“. U smislu akumulacije samorefleksivnosti društvenih aktera i grupa pridajem značaj društvenim pokretima koji su prisutni u „realnom socijalizmu“ (npr. na slovenačkoj društvenoj sceni). Ali, tek unutrašnja diferencijacija i artikulacija različitih grupnih interesa proizvodi samosvest da društvo nije ničije vlasništvo. Najbolji indikator da je takva samosvest na delu jeste postojanje *opozicije*.

Ključna medijacija između pojedinaca kao člana zajednice i njegovih neposrednih praksi i svojstava društvene (klasne) strukture jeste dimenzija vreme-prostor.

(3) Dimenzije vremena

Pod uticajem egzistencijalističke i fenomenološke sociologije A. Schutz-a uvedena je dimenzija vreme-prostor u analizu društvenog života, kao dimenzija koja povezuje neposredne, svakodnevne (inter)akcije pojedinaca sa institucijama i istorijskim zbivanjima. A. Giddens razlikuje tri povezana plana temporalnosti prisutna u svakom momentu socijalne reprodukcije: 1) temporalnost neposrednog iskustva ili *duree* svakodnevnog života, 2) temporalnost *Dasein* ili životni ciklus organizma (individue) izražen u smeni generacija i 3) *longue duree* kao istorijsko vreme ili taloženje razvoja društvenih institucija. Pacifikacijom vremena nazivam stanje u kome svakodnevno, životno i istorijsko iskustvo pojedinca nije nadvladano nekontrolisanim prodorom utopijske svesti. Pacifikovanje vremena je karakteristična svest *moderne*, koja sebe definiše kao sadašnjost, neprekidno obnavljajući svoj raskid s prošlošću i držanjem „otvorenog horizonta očekivanja koja se odnose na sadašnjost“.²⁶

U socijalističkim društvima dominira nepropitana utopijska svest nad svakodnevnim i životnim iskustvom pojedinca. Prednost utopijske svesti simbolizuje moć vlasti da razbije dimenzije vremena i da ih bukvalno materijalizuje u podeli društva na „aktere istorije“ i ostale koji puko egzistiraju u svakodnevnom trajanju. Ali, inscenirani sukob između dimenzija temporalnosti ne može da proizvodi ni minimum motivacione usaglašenosti delovanja pojedinaca sa vanvremenim utopijskim vrednostima, nego široko rasprostire „kalkulativne“ i kritičke stavove prema normativnom uredjenju društva. Prva vrsta stavova proizvodi hobsovsko prirodno stanje od koga je dalek put do civilnog društva, a druga vrsta otvara perspektivu.

BELEŠKE:

¹ Mogućnost apstraktne konceptualizacije društva, bilo da je reč o individualističkim teorijama kao što su Simmelova i Weberova, ili u Durkheimovom poimanju društva kao entiteta *sui generis*, „istorijski je bila zavisna od konkretnog razvoja *burgerliche Gesellschaft*: tržišnog društva, civilnog društva, buržoaskog društva“. Videti: D. Frisby and D. Sayer, *Society*, (London: Tavistock Publications, 1986) str. 120.

² S. Giner, „The Withering Away of Civil Society“, *Praxis International*, Vol. 5 No. 3, October 1985, str. 254.

³ *Isto*.

⁴ *Isto*, str. 255.

⁵ *Isto*, 255–257.

⁶ R. N. Bellah, R. Madsen, W. M. Sullivan, A. Swidler and M. Tripton, *Habits of the Heart, Individualism and Commitment in American Life* (New York: Harper and Row Pub., 1985), posebno str. 152–155.

⁷ Takodje i Christopher Lasch, *Narcistička kultura, Američki život u doba smanjenih očekivanja* (Zagreb: Naprijed, 1986).

⁸ Kritiku Marxovog istorijskog materijalizma u poslednje vreme je razvio A. Giddens u tri toma od kojih su izašla dva: *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Volum. 1 Power, Property and the State (London: Macmillan, 1981) i *The Nation State and Violence*, Volumen Two (Cambridge: Polity Press, 1985).

⁹ R. Bendix, *Kings or People* (Berkeley: University of California Press, 1977).

¹⁰ Videti: P. M. Blau, *Exchange and Power in Social Life* (New York: Wiley, 1964) i G. C. Homans, *Social Behavior: Its Elementary Forms* (New York: Harcourt Brace and World, 1961).

¹¹ T. Parsons, *Sociological Theory and Modern Society* (New York: The Free Press, 1967), str. 423.

¹² T. Parsons, *The System of Modern Societies*, Prentice-Hall Inc Englewood Cliffs, New Jersey, 1971, str. 12.

¹³ Ovo potvrđuje i Parsonsovo definisanje građanskih prava kao „izraza primene vrednosnog sistema na relevantni kontekst. To je upravo ono što je posebno važno u kontekstu izraza ‚pravo‘“. *Sociological Theory* . . . str. 430.

¹⁴ A. Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, op. cit. str. 51.

¹⁵ *Isto*, str. 231-232 (podvukao A. G.).

¹⁶ Pojam i izraz preuzet od A. Giddensa, *The Nation State and Violence*, op. cit. posebno stranice 181–192.

¹⁷ M. Foucault, *Discipline and Punishment* (London: Allen Lane, 1977).

¹⁸ A. Giddens, *isto*, str. 184 i 187.

¹⁹ Na ovaj momenat je skrenuo pažnju još M. Weber. Porast značaja „slobodnog ugovaranja“ odnosno individualnih ovlašćenja, nasuprot normama zapovesti i zabrana, smanjuje uticaj autoritativnih formi vladanja. „U nekoj socijalističkoj zajednici daleko bi se više formalno isticale direktne zapovesti i zabrane neke, ma kako zamišljene, jedinstvene instance za regulisanje privredne delatnosti. Poštovanje tih naredbi bi se, u slučaju otpora, obezbedilo ‚prinudom‘ bilo koje vrste, samo ne borbom za tržište“. *Privreda i društvo*, tom prvi, Beograd, Prosveta, 1976, str. 612.

²⁰ T. Parsons, *The System of Modern Societies*, op. cit. str. 8.

²¹ Razliku između dve vrste jednakosti koje se obe odnose na relaciju pojedinac–država napravio je R. Dworkin. Videti: *Taking Rights Seriously* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1977) str. 226.

²² T. Parsons, *Sociological Theory* . . . , op. cit. str. 242.

²³ *Isto*, str. 429.

²⁴ R. Dworkin, op. cit. str. 188.

²⁵ A. Giddens, *A Contemporary Critique* . . . op. cit. str. 112.

²⁶ J. Habermas, „Nova nepreglednost“, u *Obnova utopijskih energija* (priredio V. Pavlović), Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1987, str. 25.